

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

XANIMANA ƏLİBƏYLİNİN YARADICILIĞI

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Səadət Arif qızı Ağakışiyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Məhərrəm Paşa oğlu Qasımlı

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Vüqar Mikayıl oğlu Əhməd

filologiya elmləri doktoru, professor
Rafiq Yusif oğlu Əliyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Şöhrət Nüsrət qızı Məmmədova

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.31 - Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri, AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Rafael Baba oğlu Hüseynov

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
İhamə Mürsəl qızı Gültekin

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Vaqif Soltan oğlu Verdiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Uzun və zəngin tarixə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatı mədəniyyət tariximizə zəngin bədii nümunələr bəxş etmişdir. Ədəbiyyat milli və ümumbəşəri dəyərləri özündə birləşdirən, yenilikçi dünyagörüşünə malik şəxsiyyətlərin yetişməsində xüsusi rola malikdir. Gənclərin mənəvi-estetik tərbiyəsini, Azərbaycan və dünya xalqlarının adət-ənənəsini, ədəbi-mədəni sərvətini, çoxəsrlik mübarizəsini öyrənmək üçün zəngin və ən etibarlı mənbələrdən biri də ədəbiyyatdır. Bu gün müasir dünyada qarşıya qoyulan əsas tələblər vətəninə, torpağına sevən, sərbəst düşünməyi, müstəqil fikir yürütməyi, qarşılaşdığı problemləri həll etməyi, hadisələrə adekvat uyğunlaşmağı, hadisələrə fərqli gözlə baxmağı bacaran humanist gənclərin yetişməsidir. Uşaqların və gənclərin bu yöndə tərbiyəsində bədii ədəbiyyat və onun ən vacib qolu olan uşaq ədəbiyyatının da rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Gənc nəslin bir vətəndaş, şəxsiyyət kimi yetişməsində uşaq ədəbiyyatının müstəsna rolu var. Qədim zamanlardan bu günə kimi analar körpələrini sakitləşdirmək, rahat yuxuya getmələri üçün layla oxumuş, onları oxşamışlar. Müdriklərimiz isə onlar üçün bir-birindən dəyərli ədəbi nümunələr yaradaraq zəngin xəzinə miras qoymuşlar.

Şifahi xalq yaradıcılığının bir qolu olan uşaq ədəbiyyatı hələ yazının mövcud olmadığı dövrdə meydana gəlmişdir. Uşaq ədəbiyyatının Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında müstəqil sahə kimi inkişaf etdirilməsinin daha çox sonraya təsadüf etməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu mərhələ təxminən XIX yüzilliyin sonlarına və XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

Uşaqlar üçün bu mərhələdə əsərlər yazan sənətkarlar ilk qələm nümunələrini dövrü mətbuatda, jurnallarda (“Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb” və b.) və dərsliklərdə nəşr etdirirlər. Mirzə Ələkbər Sabirin (1862- 1911) “Uşaq və buz”, Abbas Səhhətın (1874- 1918) “Ata və oğul”, “Ana və bala”, “Ana və uşaq”, “İki uşaq”, “Məktəb şagirdi”, “Tənbəl”, Süleyman Sani Axundovun (1875- 1939) “Qorxulu nağıllar”ı, Abdulla Şaiqin (1881- 1959) “Xoruz”, “Keçi”, “Uşaq və dovşan”, “Yetim cücə”, “Təpəl kəlim”, “Dovşan”, “Bir quş”, “Quzu”

şairləri XX əsrin əvvəllərində uşaq şeirinin ən yaddaqalan, sevilən nümunələridir.

XX əsrin 20-30-cu illərindən sonra uşaq ədəbiyyatı sürətlə inkişaf etməyə başlayır. Uşaq ədəbiyyatının XX əsrin ortası və XXI əsrin əvvəllərində əsas nümayəndələri Əyyub Abbasov (1905 - 1957), Mikayıl Rzaquluzadə (1905 - 1984), Mirmehdi Seyidzadə (1907-1976), Qılman İlkin (1914- 2009), Mirvarid Dilbazi (1912-2001), Xanımana Əlibəyli (1920-2007), Xalidə Hasilova (1920-1996), Teymur Elçin (1924-1992), Emin Mahmudov (1925-2009), Tofiq Mütəllibov (1929 - 1992), Əli Səmədli (1930-2006), Nəriman Süleymanov(1930 - 1995), Hikmət Ziya (1930 - 1995), Tofiq Mahmud (1931 - 1997), Əzizə Əhmədova (1932-2003), İlyas Tapdıq (1934-2016), Məstan Günər (1935-2010), Zahid Xəlil (1942), Rafiq Yusifoğlu (1950) və başqaları bu sahədə müntəzəm çalışaraq uşaq ədəbiyyatının ən gözəl örnəklərini yaradırlar.

Müasir mərhələdə uşaq ədəbiyyatına töhfə verən yazıçı və şairlərinin sayı durmadan artır. Onlar öz yaradıcılığında həm klassikaya, ənənəyə sadıq qalır, həm də öz sənət yolu ilə seçilməyə, uşaqların maraq və tələbatına cavab verən əsərlər yaratmağa çalışırlar. Onlar uşaq ədəbiyyatımızı zəngin ənənələr əsasında inkişaf etdirib, yeni keyfiyyətlərlə zənginləşdirir.

Uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı son illərdə bir çox dərslik və monoqrafiyalar yazılmağa başlanılıb. Uşaq ədəbiyyatı, uşaq şairləri və yazarları ilə bağlı xeyli kitablar yazılıb və yazılmaqdadır. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 22 dekabr 2008-ci ildə “2009-cu ilin “Uşaq ili” elan edilməsi haqqında” sərəncamı, “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı dövlətimizin uşaqlara, uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına göstərdiyi qayğının ən böyük nümunəsidir. Bu sərəncamların mədəniyyətimizin digər sahələrində olduğu kimi, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında çox böyük əhəmiyyəti vardır. “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası”nın üç cildə çap olunması bu işdə ən böyük uğurlardan biri hesab oluna bilər.

Beləliklə, uşaq ədəbiyyatının inkişafı və zənginləşməsi daim sənətkarları narahat etmiş, onlar bu sahə ilə mütəmadi şəkildə məşğul olmuşlar.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Xanımana Əlibəyli ədəbi-bədii aləmdə uşaq şairi, dramaturqu kimi tanınır. O, “Balaca həkim”, “Meşə həkimi”, “Novruz və Murtuz”, “Mərcañqulu əfsanəsi”, “Noğul”, “Ləpələrin nağılı”, “Məni günəşə at” və başqa kitablarında uşaq dünyasının ən gözəl poetik örnəklərini yaratmışdır. Sənətkarın yaradıcılığı mövzu rəngarənliyi və ideya zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Uşaq ədəbiyyatının dərinədən araşdırılması və dəyərləndirilməsi üçün Xanımana Əlibəylinin yaradıcılığı tədqiqatçılara zəngin material verir.

Xanımana Əlibəylinin sənət dünyası, uşaq şeirlərindəki poetik incəliklər, əsərlərindəki obrazlar, xarakterlər aləmi və ümumiyyətlə, geniş mənada yaradıcılıq axtarışları barədə xeyli sayda filoloji təhlillər aparılmışdır. Dövrün ədəbi tənqidi onun əsərlərinə, yaradıcılığına maraqlı məqalələr həsr etmişdir. Cəfər Cəfərov, Əlfi Qasimov, Mirmehdi Seyidzadə, Yaşar Qarayev, Bəkir Nəbiyev, İmamverdi Əbilov, Gülrux Əlibəyli, Nizaməddin Şəmsizadə, Rafiq Yusifoğlu, Tofiq Mahmud, Nəriman Həsənzadə, Hökumə Əliyeva, İncilab Kərimov, Mina Rəşid, Afəddin Mənsurzadə, Aida Feyzullayeva, Seyfəddin Eyvazov, Vaqif Yusifli, Kəbutər Haqverdiyeva, rus yazıçısı Olqa Vısotskaya, Aqniya Barto, Samuel Marşak, türk tədqiqatçı Raşit Koç, gənc tədqiqatçılar Aygün Bağırılı, Günay Qarayeva dövrü mətbuatda məqalələrlə çıxış etmişlər ¹.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına həsr olunmuş monoqrafiyalarda və dərsləklərdə Xanımana Əlibəyli yaradıcılığına mütəmadi şəkildə müraciət olunmuşdur. Qara Namazov, Füzuli Əsgərli, Bilal Həsəni, Rafiq Yusifoğlu, Zahid Xəlil və b. müəlliflərin dərslək və kitablarında sənətkarın yaradıcılığına xüsusi önəm və diqqət yetirilmişdir.

Dərslək və monoqrafiyalardan başqa, eyni problemin, yəni uşaq ədəbiyyatının tədqiqinə həsr edilmiş və müxtəlif illərdə yazılmış və

¹ Uşaq ədəbiyyatında Xanımana Əlibəyli imzası: kollektiv/ AMEA, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020, – 148 s.

müdafiə edilmiş dissertasiyalarda da Xanımana Əlibəyli yaradıcılığı diqqətdən kənar qalmamışdır.

Xanımana Əlibəyli yaradıcılığının son illər tədqiqində AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Uşaq ədəbiyyatı şöbəsinin də dəyərli töhfəsi olmuşdur. 2020-ci ildə “Sənətkarın elmi pasportu” seriyasının səkkizinci kitabı Xanımana Əlibəyliyə həsr olunmuşdur. “Uşaq ədəbiyyatında Xanımana Əlibəyli imzası” adlanan bu toplunun ön sözü akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən yazılmışdır².

Xanımana Əlibəyli yaradıcılığının tədqiqi sahəsində ikinci istiqaməti onun kitablarına yazılmış resenziyalar təşkil edir. Bilindiyi kimi, Xanımana Əlibəylinin otuzdan artıq kitabı çap edilmişdir. Şairənin kitabları işıq üzü gördükcə dövrün qabaqcıl tənqidçiləri, ədəbiyyatşünasları həmin kitablara dair fikirlərini müxtəlif məqalələrdə və resenziyalarda bildirmişlər.

Xanımana Əlibəylinin dramaturji fəaliyyəti onun yaradıcılığının araşdırılma tarixinə də kifayət qədər təsir etmişdir. Şairənin əsərləri Azərbaycanın bir çox teatr səhnələrində tamaşaya qoyulduqca teatrşünaslar və teatr tənqidçiləri buna biganə qalmamış və yeri gəldikcə yeni tədqiqatlar meydana çıxmışdır.

Uzun ömür yaşamış və məhsuldar ədəbi-bədii yaradıcılığı olan Xanımana Əlibəylinin həyatında baş verən mükafatlarla təltif edilmə, yubileylərinin keçirilməsi kimi tədbirlər onun ədəbi-bədii irsinin tədqiqində özünəməxsus yer tutmuşdur. Məsələn, 2010-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə Xanımana Əlibəylinin 90 illik yubileyi Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin iştirakı ilə təntənəli şəkildə qeyd olunmuşdur. Gənc Tamaşaçılar Teatrı, Abdulla Şaiq adına Kukla Teatrı, F. Köçəri adına Respublika Uşaq kitabxanası, Gəncə, Naxçıvan, Lənkəran teatrlarında sənətkarın yubiley tədbirləri ardıcıl şəkildə keçirilmişdir. Bütün bu hadisələr istər dövrü mətbuatda, istərsə də elmi ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır.

²Uşaq ədəbiyyatında Xanımana Əlibəyli imzası: kollektiv/ AMEA, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020, – 148 s.

Xanımana Əlibəylinin oxucuları ilə çoxsaylı görüşlərini xüsusilə qeyd etmək istərdik. Çünki bu kimi keçirilmiş ədəbi-bədii tədbirlər dövrün ədibləri və dövrü mətbuatın da diqqətini cəlb etmişdir.

Bioqrafik və bibliografik səciyyəli məlumatların tədqiqində Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində Xanımana Əlibəyli fondunun yaradılması da mühüm rol oynayır. Xanımana Əlibəylinin şəxsi fondunda şairənin sənədləri, şeirlərinin, poemalarının, dram əsərlərinin əlyazmaları və makina yazıları, məktubları, afişaları və s. qorunur.

Nəhayət, Xanımana Əlibəylinin yaradıcılığının tədqiqi və təbliği istiqamətində ən mühüm addım 2020-ci ildə atılmışdır. F. Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası Xanımana Əlibəylinin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə şairənin elektron məlumat bazasını yaratmışdır. Bu bazada şairənin həyat və yaradıcılığı 10 bölmədə tam şəkildə əhatə edilmişdir. Elektron məlumat bazasında “Xanımana Əlibəylinin həyat və yaradıcılığı”, “Həyat və fəaliyyətinin əsas tarixləri”, “Görkəmli şəxsiyyətlər şairə haqqında”, “Əsərləri”, “Haqqında”, “Tərcümələri”, “Sözlərinə yazılmış mahnılar”, “Xanımana Əlibəyliyə həsr olunmuş şeirlər”, “Mükafatları”, “Fotoqalereya” kimi bölmələr yer almışdır. Ən mühüm yenilik isə bazada 551 bibliografik məlumatın ilk dəfə oxuculara təqdim edilməsi olmuşdur.³

Uşaq ədəbiyyatının inkişafına əvəzsiz töhfələr verən Xanımana Əlibəyli əsərlərinin öyrənilməsi tədqiqatçıların qarşısında zəruri məsələ kimi durur. Sənətkarın yaradıcılığının böyük bir qismi Sovet dövrünə təsadüf edir. Həmin dövr uşaq ədəbiyyatının mövzu istiqamətlərini, janr xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün X. Əlibəyli əsərlərinin bu istiqamətdə araşdırılmasına ehtiyac var. Ustad sənətkar hər üç ədəbi növdə əsərlər yaradıb, onun yaradıcılığı çox geniş və rəngarəngdir. Buna görə də sənətkarın əsərləri hərtərəfli və tam şəkildə təhlil edilməlidir. X. Əlibəyli yaradıcılığının yetişməkdə olan gənc nəslin mənəvi-əxlaqi, ədəbi-estetik cəhətdən inkişafında rolunu müəyyən etmək, tədqiq və təbliğ etmək gərəkdir. Sənətkarın

³ Xanımana Əlibəylinin 100 illiyi münasibətilə elektron məlumat bazası: [Elektron resurs] / URL: // <http://clb.az/elektron/XanimanaElibeyli/index.html>

yaratıcılığında dil - üslub və sənətkarlıq baxımından diqqət çəkən əsərləri kifayət qədərdir. Bu əsərlər uşaq ədəbiyyatında yaratıcılığa yeni başlayanlar üçün məktəb rolunu oynaya bilər. Bu baxımdan sənətkarın yaratıcılığının bütövlükdə, geniş şəkildə araşdırılması həm elmi, həm də ədəbi- bədii sahədə faydalı olar.

Bütün bu göstəricilər əsas verir ki, Xanımana Əlibəylinin poetik irsinin və ədəbi fəaliyyətinin fəlsəfə doktorluğu səviyyəsində dəyərləndirilməsinə ehtiyac var.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin tədqiqat obyektı XX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Xanımana Əlibəylinin həyatı və bədii yaratıcılığıdır. Dissertasiyada tədqiqatın predmeti kimi şairin həyatı, ədəbi mühiti, yaratıcılığının qaynaqları, uşaq şeirlərinin mövzu dairəsi və janr xüsusiyyətləri, poemalarında mənəvi-əxlaqi, ədəbi-estetik məsələlərin əksi, dramaturgiyası, yaratıcılığını sənətkarlıq və dil-üslub xüsusiyyətlərinin təhlili nəzərdə tutulmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi X.Əlibəylinin həyat və yaratıcılığının əsas məqamlarına toxunmaq, bu bədii irsin poetik-üslubi özünəməxsusluğunu aydınlaşdırmaqdır. Tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini mövzunun öyrənilməsinə yönəldilmiş bir çox məsələlərin araşdırılması istiqamətində həll etməyə çalışılmışdır. Dissertasiyada əsas məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Xanımana Əlibəylinin sənət həyatını və ədəbi-bədii fəaliyyətini araşdırmaq;

- Xanımana Əlibəyli yaratıcılığında uşaq həyatı ilə bağlı tərcüməçilik fəaliyyətinin əhəmiyyətini aydınlaşdırmaq;

- Yaratıcılığında uşaq folklorunun və klassik ədəbiyyatın təsirini müəyyənləşdirmək;

- Şeirlərini mövzu dairəsinə görə qruplaşdırmaq;

- Sənətkarın şeirlərinin janr xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;

- Epik və dramatik əsərlərinin uşaq dünyası ilə bağlılığının incəliklərini aydınlaşdırmaq;

- Yaratıcılığının poetik özünəməxsusluğunu və bədii-üslubi əhatə dairəsini tədqiq etmək və s.

Tədqiqatın metodları. Araşdırmada qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifədən asılı olaraq yeri gəldikcə empirik (təsviri), əsas hallarda isə müqayisəli metodlardan, qarşılaşdırma, analitik təhlil üsullarından istifadə edilmişdir. Bundan əlavə, müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının elmi-nəzəri təcrübələri metodoloji əsas kimi götürülmüşdür.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasını ümumi elmi prinsip və üsullar təşkil edir:

- elmi materialların toplanaraq sistemləşdirilməsi;
- toplanmış materiallardan əhəmiyyətli faydalanma;
- sistemli təhlil və şərh;
- problemə kompleks yanaşma, tarixilik prinsipi;
- elmi yeniliyin əlverişli axtarış üsulu;
- ümumiləşdirilmələr aparılaraq elmi nəticələrin əldə olunması.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar bunlardır:

- Xanımana Əlibəylinin həyatı, ədəbi mühiti və yaradıcılıq yolunun tədqiqi;

- Xanımana Əlibəylinin bəhrələndiyi yaradıcılıq qaynaqlarının müəyyənləşdirilməsi;

- Uşaq şeirlərinin mövzu dairəsi və ideya-məzmun özəlliklərinin diqqətə çatdırılması;

- Şeirlərinin janr əhatəsinin təsbiti;

- Sənətkarın epik əsərlərinin ideya-estetik və mənəvi-əxlaqi özəlliklərinin təhlil edilməsi;

- Uşaq pyeslərinin əsas istiqamətlərinin üzə çıxarılması;

- Yaradıcılığın poetik-üslubi özünəməxsusluğunu sənətkarın fərdi dünyasındakı yaşantılar fonunda əsaslandırılması;

- Sənətkarın dil-üslub və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması;

- Əsərlərində istifadə olunmuş bədii təsvir və ifadə vasitələrinin təhlil edilməsi və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. XX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Xanımana Əlibəyli yaradıcılığı ilk dəfə bu tədqiqatda monoqrafik planda sistemli və hərtərəfli araşdırılmışdır. Dissertasiyada aşağıdakı elmi yeniliklər əldə edilmişdir:

- Xanımana Əlibəylinin ömür yolu, sənət həyatı və ədəbi-bədii fəaliyyəti geniş şəkildə və arxiv materialları əsasında araşdırılmışdır;

- Xanımana Əlibəylinin ədəbi-bədii irsinin mövzu istiqamətləri və bəhrələndiyi yaradıcılıq qaynaqları müəyyənləşdirilmişdir;

- uşaq şeirlərinin mövzu dairəsi və janr xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmışdır;

- sənətkarın epik əsərlərinin ideya-estetik və mənəvi-əxlaqi özəllikləri təhlil edilmişdir;

- dramaturji fəaliyyətinin əsas istiqamətləri hərtərəfli üzə çıxarılmışdır;

- yaradıcılığının poetik-üslubi özünəməxsusluğu, sənətkarın fərdi dünyasındakı yaşantılar fonunda təhlil obyektinə çevrilmişdir;

- sənətkarın lirik, epik və dramatik əsərləri arasındakı bədii vəhdət aydınlaşdırılaraq filoloji aspektdə ümumiləşdirilmişdir;

- sənətkarın dil-üslub və sənətkarlıq sahəsindəki fərdi özəllikləri tədqiq edilmiş, əsərlərində istifadə olunmuş bədii təsvir və ifadə vasitələri təhlil olunmuşdur və s.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işi həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyət daşıyır. Bu tədqiqatda həm sənətkarın uşaq şeirlərinin mövzu və janr xüsusiyyətləri, folklor və klassik ədəbiyyatın Xanımana Əlibəylinin yaradıcılığına təsiri araşdırılır. Xanımana Əlibəyli yaradıcılığına kompleks baxış dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyətini artırır.

Dissertasiya həm də elmi-təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Uşaq ədəbiyyatına dair araşdırmaların, eləcə də dərslərlərin hazırlanmasında bu tədqiqatdan faydalanmaq mümkündür.

Tədqiqatın nəticələrindən ali təhsil müəssisələrində əlavə vəsait kimi uşaq ədəbiyyatının tədrisi zamanı istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Gəncə Dövlət Universitetinin “Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı” kafedrasında hazırlanmışdır. Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri həmin kafedranın iclaslarında müzakirə olunmuşdur. Tədqiqatın əsas nəzəri müddəaları, başlıca elmi yenilikləri müəllifin Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi məcmuələrdə, eyni zamanda xarici ölkələrin müvafiq elmi nəşrlərində

dərc etdirdiyi müxtəlif elmi məqalələrində, o cümlədən, bir sıra Beynəlxalq və Respublika səviyyəli elmi konfranslardakı məruzələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Gəncə Dövlət Universitetinin “Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı” kafedrasında hazırlanmışdır.

Dissertasiyanın mövzusu Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Gəncə Dövlət Universitetinin Elmi Şurasının 06 mart 2017-ci il (protokol № 2) və Respublika Əlaqələndirmə Şurası Bürosunun 30 mart 2017-ci il tarixli (protokol № 3) protokollarının qərarları ilə təsdiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş (14.964), dörd fəsil (I fəsil – 46.698, II fəsil – 46.984, III fəsil – 58.835, IV fəsil – 35.229 işarə), nəticə (8.981) və ədəbiyyat sıyahısından ibarətdir

Dissertasiyanın ümumi həcmi 211.691 şərti işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində tədqiqat işinin ümumi səciyyəsi verilmiş, mövzunun aktuallığı və nəzəri-praktik əhəmiyyəti əsaslandırılmış, əsas müddəalar, qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr müəyyənləşdirilmiş, problemin işlənmə dairəsi araşdırılmış, elmi yeniliyi, metodologiyası səciyyələndirilmiş, aprobeasiyası və strukturu qeyd edilmişdi.

“**Xanımana Əlibəylinin həyatı və bədii yaradıcılığının qaynaqları**” adlanan I fəsil iki paragrafdan ibarətdir. “**Həyatı, ədəbi mühiti və yaradıcılıq yolu**” adlı birinci paragrafda sənətkarın ömür yolu, sənət həyatı və ədəbi fəaliyyətindən bəhs edilir. Qeyd olunur ki, Xanımana Əlibəylinin yaradıcılıq axtarışları, sənət həyatı və ədəbi-bədii fəaliyyəti daim filoloji mühitin, eləcə də geniş oxucu kütləsinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan elmi-mədəni ictimaiyyətinin nüfuzlu qələm sahibləri, tanınmış simaları onun yaradıcılığına zaman-zaman müraciət etmiş və bu incə ruhlu şairin yaradıcılığına öz qadırşünas münasibətlərini bildirmişlər. Təsədüfi deyil ki, akad. Bəkir

Nəbiyev X.Əlibəylini uşaq ədəbiyyatımızın “xanım anası” adlandırmışdır⁴.

Dissertasiyada Xanımana Əlibəylinin tərcümeyi-halı, ədəbi fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumat verilir, irəli sürülən fikirlər arxiv materialları və dövrü mətbuatda dərc edilən jurnal və qəzet məqalələri əsasında aydınlaşdırılır.

Dissertasiya işində sənətkarın kitabları haqqında da geniş məlumat verilir, Xanımana Əlibəylinin 30-dan artıq kitabının çıxdığı, bu kitabları çap etdirərkən müxtəlif rəssamlarla və elm adamları ilə çalışdığı göstərilir.

X.Əlibəylinin haqqında ən çox danışılan kitablarından biri də 1961-ci ildə çap edilmiş “İşləməyən dişləməz” olmuşdur. M.Seyidzadə və Y.Qarayev kitab haqqında maraqlı məqalə yazmışdır. Onların kitaba və orda yer alan şeirlərə münasibəti birmənalı olmamışdır. M.Seyidzadə kitab haqqında yazır: *“Kitabçada hər biri 7-8 misradan ibarət kiçik, konkret, bədii şəkildə yazılmış məzmunlu şeirlər toplanmışdır. Şeirlərdə uşaqlara böyüklərə hörmət, faydalı işlərlə məşğul olmaq, vətəni sevmək... kimi nəcib hisslər aşılayır. Bununla belə kitabçada bəzi nöqsanlar da mövcuddur. Belə şeirlərə “Yay”, “Gülyaz”, “Axsam oldu” və s. misal göstərə bilərik”*.⁵

Bu paraqrafda Xanımana Əlibəyli uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı tərcüməçilik fəaliyyəti də təhlil edilmişdir. Sənətkarın müxtəlif dillərdən və sənətkarlardan etdiyi tərcümələr araşdırılmış, tərcümələrindən götürülən nümunələr ilə irəli sürülən fikirlər əsaslandırılmışdır. O, eston şairi H. Mendi, Moldova şairi O.Stavskaya, rus şairi Z.Aleksandrova, A.Bartodan bir çox şeiri Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.⁶ Xanımana Əlibəyli O.Vısotskayanın “Aya uçacağıq”, Aqniya Bartonun “Oyuncaqlar” adlı şeirlər kitabını tərcümə edərək çap etdirmişdir.⁷ Xanımana Əlibəylinin də şeirləri və

⁴ Nəbiyev, B. Uşaq ədəbiyyatımızın xanım anası // Ədəbiyyat qəzeti. – 2008, 11 yanvar. – s.3- 4.

⁵ Seyidzadə, M. İşləməyən dişləməz: [X.Əlibəylinin eyniadlı kitabı haqqında] / M.Seyidzadə. // Bakı. –1962, 26 fevral. – s.3.

⁶ Ağakışiyeva, S. Xanımana Əlibəylinin uşaq ədəbiyyatı tərcümələri // - Bakı: Qızlar Universiteti. Elmi əsərlər, - 2020. Cild 11 №1 (41), -s.76-81

⁷ Yənə orda

pyesləri bir çox dillərə tərcümə edilmiş və maraqla qarşılanmışdır. “Aycan”, “Dovşanın ad günü”, “Cunquş”, “Gözəllər gözəli” və başqa pyesləri Sovet Rusiyasının, o cümlədən Moskvada, Qorkidə, Aşqabatda, Daşkənddə, Hindistanın ona qədər böyük şəhərlərində tamaşaya qoyulmuş və yüksək qiymətləndirilmişdir.⁸

Beləliklə, bu paraqrafda belə qənaətə gəlinir ki, Xanımana Əlibəyli uzun ömür yolu keçmiş, zəngin sənət həyatı və ədəbi fəaliyyəti olmuşdur.

“Folklor və klassik ədəbiyyat bədii yaradıcılığının qaynaqları kimi” adlı ikinci paraqrafda Xanımana Əlibəylinin yaradıcılığının qaynaqları araşdırılır. Tədqiqat zamanı Xanımana Əlibəylinin folklordan daha geniş miqyasda istifadə etdiyi, bu tipli əsərlərinin sayının kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən daha çox olduğu müəyyən edilmişdir.

Uşaq ədəbiyyatının ustad sənətkarı Xanımana Əlibəyli öz yaradıcılığında folklordan mötəbər mənbə kimi istifadə etmişdir.

Müəllif xalq ədəbiyyatından bir çox mövzu, süjet və epizodlar götürmüş, folklorun dil və üslub xüsusiyyətlərindən, obrazlar aləmindən, təhkiyə sistemindən, bədii fantaziyasından, romantik ruhundan faydalanmış, şifahi xalq ədəbiyyatının rəngarəng janrlarının təsiri ilə bir- birindən maraqlı şeirlər, poema və pyeslər yazmışdır.

Dissertasiyada Xanımana Əlibəylinin folklordan bir neçə istiqamətdə yararlandığı müəyyən edilmişdir:

1. Orijinal mövzulu şeirlərinə, poemalarına, pyeslərinə xalq nağıllarından müəyyən əhvalatlar, obrazlar daxil etmək və s.

2. Folklor nümunəsi olan nağılları, əfsanələri dəyişiklik edərək özünəməxsus tərzdə, daha əlvan bədii boyalarla işləmək;

3. Müasir həyatı və real hadisələri, nağılvari tərzdə təsvir etmək;

4. Folklora istinadən yeni tipli tapmacalar yaratmaq.

Sənətkarın əsərlərinin bir qismi öz mövzusunun bilavasitə xalq nağılı və əfsanələrindən alınmışdır. Bu əsərlərə “İsa və Musa”, “Dınqılda sazım dınqılda”, “Xoruz və hökmdar”, “İşləməyən dişləməz” poemalarını aid etmək olar.

⁸ Бабинская, А. Двадцать дней в Индии: О спектакле «Джун-гуш» Ханумана Алибейли // Бакинский рабочий. – 1980, 18 ноября. – с.4.

Dissertasiyada xalq nağıl və əfsanələrindən götürdüyü süjet, personaj və məqamlarından istifadə edərək yazdığı “Sehirli nərdivan”, “Dalğalar və dəniz nağılı”, “Molla Nəsrəddinin papağı”, “Baharın sevinci”, “Özü tapar” və b. şeirləri təhlil edilmişdir. Şeirlər mövzusunə görə müasir mövzuda yazılsa da müəllif bu şeirlərə nağılvari söyləm tərzini, xalq nağıllarından bizə tanış olan Zümrüd quşu, Cırtan, əjdaha, küpəgirən qarı kimi personajları daxil etmişdir.

Dissertasiyada klassik söz oyunu nümunəsi olan tapmacaların uşaq təfəkkürünün və dilinin inkişafında xüsusi əhəmiyyətindən bəhs edilmişdir. Bir sıra uşaq yazıçıları kimi Xanımana Əlibəylinin də öz yaradıcılığında bu janra geniş yer verdiyi, bir-birindən maraqlı tapmacalar yazdığı qeyd edilmişdir. Xanımana Əlibəylinin yazdığı tapmacalardan bir neçəsi nümunə gətirilərək təhlil olunmuşdur.

Bu paraqrafda Xanımana Əlibəyli yaradıcılığına klassik ədəbiyyatın təsirindən də bəhs olunmuşdur. Düzdür, klassik ədəbiyyat folklor qədər olmasa da, sənətkarın yaradıcılığında dərin izlər qoymuşdur. Xanımana Əlibəyli yaradıcılığına təkcə Azərbaycan klassiklərinin deyil, həmçinin rus və şərq Avropa xalqlarının klassik ədəbiyyatının təsiri olduğu qeyd edilmişdir.

Bütün söylənilənləri ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Xanımana Əlibəylinin qələminin, sənətkarlığının püxtələşməsində, mükəmməlləşməsində folklor və klassik ədəbiyyat əvəzəlməz rol oynamışdır.

“Xanımana Əlibəylinin uşaq şeirlərinin mövzu və janr xüsusiyyətləri” adlı ikinci fəsil iki paraqraftan ibarətdir. **“Uşaq şeirlərinin mövzu dairəsi və ideya-məzmun rəngarəngliyi”** adlı birinci paraqrafda Xanımana Əlibəylinin şeirlərinin mövzu dairəsi və ideya-məzmun çalarlığı araşdırılmışdır.

X. Əlibəylinin yaradıcılığının öz rəngarəngliyi, bədii tərəvəti və müasirliyi ilə daim diqqəti cəlb etdiyi vurğulanmış, onun seçib müəyyənləşdirdiyi mövzuların bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxladığı qeyd edilmişdir. Bu səbəbdən şeirlərini, poema və pyeslərinin mövzuları həm milli-mənəvi, həm də mədəni və bəşəri dəyərlərin təbliğində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Xanımana Əlibəylinin uşaq şeirlərinin mövzu dairəsi geniş və çoxşaxəlidir. Şeirlərinin təlqin etdiyi ideyalar mövzusu qədər əhatəli və

müxtəlifdir. Bu şeirlər daha çox məktəbəqədər və məktəbyaşlı uşaqlar üçün yazılmışdır. *“Xanımana Əlibəyli uşaq əsərlərində müasir mövzulara çox geniş yer vermişdir. Onun kitabları balacalara həyatın sirlərini öyrətməklə yanaşı, onları ailədə, məktəbdə yoldaşlıq və dostluqda doğru-düzgün yol seçmək ruhunda tərbiyə etməyə çalışır”*.⁹

Sənətkarın əsərləri uşaqlarda vətənə sevgi, ataya, anaya, özündən böyüklərə hörmət, dosta sədaqət, insan əməyinə rəğbət, təbiətə vurğunluq hissləri aşılayır.

Burada şairin müraciət etdiyi mövzular bu günün uşaqları və yeniyetmələrinin həm vətənpərvər, həm də mənəvi və bəşəri cəhətdən hərtərəfli bir insan kimi yetişməsində düzgün yol göstərən bir bələdçi olduğu qeyd edilir. X.Əlibəylinin vətənpərvərlik mövzusunda yazdığı şeirləri: “Azərbaycanım mənim”, “Dirilik suyu”, “Şələlə”, “Dənizim Xəzər”, “Qurban olum”, “Ciyərimiz-canımız”, “Bayrağım”, “Car”, “Bir türk məzarı”, “Lənkəran torpağında”, “Bakı küləyi”, “Xəzri”, “Girdiman çayı” və başqaları tədqiqat zamanı təhlilə cəlb olunmuşdur.

Azərbaycanın qəhrəman oğul və qızlarının vətənin azadlığı uğrunda apardığı mübarizə, onların şəhidlik zirvəsinə ucılması Xanımana Əlibəylinin yaradıcılığında özünəməxsus bir yer tutur. İkinci dünya müharibəsində bir həkim kimi, yaralanmış əsgərləri müalicə edən Xanımana Əlibəyli müharibənin bütün dəhşətlərini yaşamış, görüb-əşitdiyi bu hadisələri kiçik oxucularının anlayacağı bir dildə qələmə almışdır. Xanımana Əlibəylinin Qarabağa həsr etdiyi silsilə şeirləri vardır. Qarabağa və müharibəyə həsr etdiyi şeirləri “Allah əmanəti” (Şuşaya həsr olunub), “Badalanda”, “Qırmızı mücrü”, “Əsgər qardaşım”, “Laçın”, “Gedim davaya”, “Bayramın mübarək, oğul”, “Erməni işğalçılarına nifrət”, “Bir Xocalı gecəsi”, “Elə bilmə təkəm”, “Ölülər bağı” və başqa şeirləri uşaqlara mərdlik, igidlik hissləri aşılayır, onları vətənin keşiyində mübariz olmağa səsləyir.

Bu paragrafda Xanımana Əlibəylinin əxlaqi-didaktik mövzulu şeirləri daha çox diqqəti cəlb edir. Təhlil zamanı aydın olur ki, şair uşaqlarda məktəbə, elmə-biliyə, əməyə sevgi, yalançılıq, ikiüzlülük kimi qeyri-insani keyfiyyətlərə nifrət hisslərini öyüd-nəsihət yolu ilə

⁹ Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi: dərs vəsaiti / tərt.ed. A.Hacıyev – Bakı: Təhsil, –2004. – 247 s.

deyil, bu keyfiyyətləri onların özlərinə göstərərək təlqin etməyə çalışmışdır. Bu üsul özünü öyüd-nəsihətdən daha çox doğruldu.

Əxlaqi- didaktik mövzulu şeirlər işində ana- övlad münasibətinə həsr edilmiş şeirlər xüsusilə seçilir. Sənətkarın “Günəşim”, “Mənim anam”, “Bala məhəbbəti”, “Balaca həkim”, və b. şeirlərində anaya aid bir xarakterik cəhət diqqətə çatdırılır.

“Günəşim” adlı kiçik şeirin lirik qəhrəmanı balaca bir uşaqdır. Şair körpə uşağın anasına qarşı sevgi və heyranlığını elə ustalılıqla qələmə almışdır ki, şeiri oxuyan hər kəsin qəlbində məhəbbət, üzündə təbəssüm oyanır. Şeir qısa olsa da özündə bəşəri duyğular əks etdirir. Lirik qəhrəmanın- uşağın anasına olan məhəbbəti o qədər böyükdür ki, anasını günəşə bənzədir.

Dissertasiyada X. Əlibəylinin nadanlıq, ikiüzlülük, yalançılıq, riyakarlıq, kobudluq, tənbellik kimi mənfi xüsusiyyətlərə toxunulan əxlaqi-didaktik mövzulu şeirləri də diqqətdə saxlanılmış və sənətkarın “Qonaq gəlin”, “Yalançı xəstə”, “Yalançı pəhləvan”, “Yalançı”, “Qartal və tülkü”, “Bölündü yarıya” və b. şeirləri təhlil edilmişdir.

Paraqrafda X.Əlibəylinin təbiətlə bağlı müxtəlif şeirləri də diqqətdən kənar qalmamışdır.

Tədqiqat zamanı diqqət çəkən məqamlardan biri də Xanımana Əlibəyli yaradıcılığında “Günəş” obrazının bir xətt kimi keçməsidir. “Məni günəşə at”, “günəş olaram”, “Rəssam günəş”, “Pambıqçı günəş”, “Sən çıxma mən çıxaram”, “İki günəş” və bir çox şeirlərində Günəşin obrazı yaradılır, insanla Günəş müqayisə edilib, müxtəlif paralellər yaradılır.

Uşaqların mənəvi dünyasının zənginləşməsində dini biliklərin, dinlə bağlı anlayışların əhəmiyyəti danılmazdır. Uşaqlara kiçik yaşlarından dinlə bağlı, onların yaşlarına uyğun şəkildə məlumat verilməli, din anlayışı formalaşdırılmalıdır. Xanımana Əlibəylinin İslam dini, Quranla bağlı bir neçə şeiri vardır. Bu şeirləri o, nisbətən ömrünün sonlarına doğru yazmışdır. Onun dinlə bağlı şeirlərinə “Quran”, “Allahu əkbər”, “Halal elə”, “Yalvardım Allaha”, “Mömin ağac”, “Təzəpir”, “Allahım” və s. şeirlərini misal göstərmək olar.

Xanımana Əlibəyli uşaq şeirlərinin mövzu dairəsi və ideya-məzmunu haqqında yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, ustad sənətkar şeirlərində uşaqlara nəcib, saf insani keyfiyyətlər (vətənə bağlılıq, insana sevgi, zəhmətkeşlik, əməksevərlik, təbiətə qayğı və s.) aşılamişdir. Uşaq dünyasına dərinədən bələd olan sənətkar onların yaş və anlaq səviyyələrinə uyğun, mövzu və ideya cəhətdən mükəmməl şeirlər yazmışdır.

“Uşaq şeirlərinin janr əhatəsi” adlı paraqrafda Xanımana Əlibəyli lirikasının janr xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Xanımana Əlibəyli daha çox kiçik həcmli lakonik şeirlərə üstünlük versə də onun iri həcmli şeirləri də az deyil. Xanıman Əlibəylinin daha çox heca vəznli şeirlərə üstünlük verdiyi müəyyən edilmişdir.

Xanımana Əlibəyli yaradıcılığında təmsillər üstünlük təşkil etməsə də, onun qələmindən çıxan bu qəbil örnəklərin xüsusi çəkisi və dərin tutumlu məzmunu ilə diqqəti cəlb edir. “İşgüzar ulaq”, “Dovşan və ulaq”, “Leylək və qurbağa”, “Səndəl”, “Siçanlar”, “Dəvə”, “Xərçəng və balıq”, “İki badam ağacı”, “Dəvə oynayanda qar yağar”, “Ördək dedi”, “Kirpi”, “İki xoruz”, “Məni günəşə at” və b. təmsilləri Xanımana Əlibəylinin təmsil yaradıcılığında uğurlu axtarışlarının sübutu kimi təhlil edilmişdir. Bu təmsillərdə sənətkar oxucunu tək-cə seçdiyi personajların zahiri görkəmi, onların özünəməxsus əlamətləri ilə tanış etmir, həm də onların vasitəsilə müəyyən əxlaqi-tərbiyəvi ideyalarını və fikirlərini təlqin etməyə çalışır.

Göründüyü kimi şairin mövzu seçiminin əhatə dairəsi, uşaq şeirlərinin rəngarəngliyi, məzmun-mündəricə çevrəsinin genişliyi, dolğunluğu, dil və üslub gözəlliyi uşaqların həvəslə, sevrək mütaliə etməsi üçün çox dəyərli vasitədir.

“Xanımana Əlibəylinin epik əsərləri və dramaturji fəaliyyəti” adlı üçüncü fəsil iki paraqraftan ibarətdir. **“Epik əsərlərində uşaq dünyası ilə bağlı diqqət çəkən mənəvi-əxlaqi və ədəbi-estetik məsələlər”** adlı paraqrafda Xanımana Əlibəylinin kiçik və ortayaşlı məktəblilər üçün yazdığı poemalarında mənəvi-əxlaqi və ədəbi-estetik məsələlər

aydınlaşdırılır. Burada ədibin müxtəlif möövzuda yazdığı poemaları təhlil edilib, ideyası müəyyənləşdirilmişdir.

“Çoxbilməmiş çəpişlər”, “Dovşanın ad günü”, “Aman ovçu”, “Mənim toyuğum çilli idi”, “Meşə həkimi”, “Ağ çəmən” poemaları kiçiki yaşlı uşaqlar üçün yazılmış əyləncəli sujet xəttinə malik əsərlərdir. Bu poemalarda riyakarlıq, tənbellik, paxıllıq, yalançılıq, xəyanətkarlıq pislənir. Dostluq, düzlük, sədaqət, xeyirxahlıq təbliğ olunur.

Paraqrafda “Meşə həkimi” (1960) poemasının tədiqi zamanı Xanımana Əlibəylinin poema üzərində işləyərkən xeyli araşdırma apardığı, botanik alimlərdən məsləhət aldığı müəyyən edilmişdir. Poemada vələs, qovaq, şam, şabalıd, qoz, palıd kimi Azərbaycan meşələrini bəzəyən ağaclar ilə uşaqlar tanış olur. Uşaqlara ağacların, quşların, küləyin, suyun faydası göstərilir.

“Ulduzların qucağında”, “Üç yoldaş”, “Billi” poemalarının qəhrəmanları uşaqlardır. Burada uşaqların başına gələn müxtəlif hadisələrdən bəhs edilir.

“Bir yaz səhəri” (“Üç yoldaş”, “Xəzərin sahilində”) poeması Bakı fəhlələrinin ağır həyatı da təsvir edilib.

Demək olar ki, Xanımana Əlibəylinin azyaşlı uşaqlar üçün yazdığı poemalarında bir qayda olaraq tərbiyə məsələlərindən söhbət açılmışdır. Həmin əsərlərdə bədiiliklə təlim-tərbiyə məsələləri birgə götürülmüşdür. Buna misal olaraq “Novruz və Murtuz”, “Dinqılda, sazım, dinqılda”, “Bikə” poemalarını göstərmək olar.

Xanımana Əlibəylinin 1956-cı ildə qələmə aldığı “Bikə” poeması uşaqlara özünəqulluq vərdişlərinin aşılınması üçün çox gözəl əsərdir. Poemada insana məxsus pıntılıq, səliqəsizlik, tənbellik kimi əməllər tənqid olunur.

Xanımana Əlibəylinin Qarabağ müharibəsinə, Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinə, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına göz dikməsindən doğan ixtilaflara həsr olunmuş “Sevimli şəhid babam”, “Dağlar oğlu Asim”, “Qaçqın balalar”, “Gülxanə parkı” poemaları döyüş əhval-ruhiyyəsi, hadisələrin təsviri zahirən soyuqqanlı verilsə də, ədibin müharibəyə nifrəti təsvirin, təhkiyənin daxili qatlarına hopmuşdur.

“Sevimli şəhid babam” poemasında torpaqlarımızı işğal etmiş mənfur ermənilərin fitnəkarlığı, 1918-ci il hadisələri, ermənilərin iç üzünü ifşa olunmuşdur.

“Dağlar oğlu Asim” (1998) poeması şəhid Abudullayev Asimə həsr olunmuşdur.

Müharibə mövzusunda yazılmış “Qaçqın balalar” poeması sənətkarın yaradıcılığının son dövrlərinə təsadüf edir. Müəllif poemanı çap etdirməmişdir. Poemadan yalnız bir neçə şeir parçası müxtəlif jurnallarda nəşr olunmuşdur.

Xanımana Əlibəylinin poemaları, ümumiyyətlə, bütün yaradıcılığı uşaqların ideya-estetik zövqünü formalaşdırır, onlarda vətənə məhəbbət, dostluğa sədaqət, ata-anaya sevgi, böyüklərə hörmət, təbiətə vurğunluq kimi insani hisslərin formalaşmasında əsas, aparıcı amilə çevrilir.

“Xanımana Əlibəyli uşaq dramaturgiyasının ustası və yaradıcısı kimi” adlı ikinci paragrafda X.Əlibəylinin uşaqlar üçün yazdığı pyesləri (“Dovşanın ad günü”(1965), “Ləpələrin nağılı”, “Nişanlı quş” (“Şəfali quş”, “Ağıllı quş”) (1985), “Cunquş” (1966), “Aycan” (1969), “Kənd həkimi” (“Sübhü küçəsində bir qız”, “Mamlımatan”) (1985), “Meyvələrin şahı” (1984), «Gözəllər gözəli) təhlil edilmişdir. Araşdırma zamanı arxivində çap edilməmiş natamam qalmış pyeslərə də rast gəlinmişdir. Dissertasiyada həmin pyeslər (“Günəşin zərrələri” (1985), “Durnalar lələk salır”, “Cırcırma rəqsi”, “Aytac”) də təhlil olunub.

Xanımana Əlibəyli “Dovşanın ad günü” pyesini eyni adlı poeması əsasında 1965-ci ildə yazmışdır. “Dovşanın ad günü” poeması kiçik oxucular tərəfindən çox sevilir və sənətkar onu səhnə üçün yenidən işləyib yazmağı qərara alır.

Pyesdə dostluq və yoldaşlıq tərənnüm edilmişdir. Dovşanın dostları: kirpi qorxmazdır, dostlarına hər zaman kömək etməyə hazırdır. Alabaş isə təvazökardır, o dostu üçün canından belə keçməyə hazırdır. Ustad sənətkar əsərdə uşaqları milli yeməklərimiz olan plov, dolma, piti, qutab, paxlava, şəkərbura və milli rəqslərimiz: “Qaytağı”, “Yallı” ilə tanış edir.

X.Əlibəylinin arxivində pyesin müxtəlif illərdə (1965, 1967, 1990) bir neçə variantı saxlanılır. İlk iki variant bir-birindən çox fərqlənmir. Sonuncu 1990-cı ildə yazılan variantda isə bir neçə yeni obraz (meşəbəyi, siçan, dələ) daxil edilmişdir.¹⁰

X. Əlibəylinin “Aycan” pyesi güllərdən bəhs edən ən mükəmməl uşaq pyesidir.

Sənətkarın 1966-cı ildə qələmə aldığı “Cunquş” pyesi səkkiz şəkillidir. Pyes öz mövzu və məzmununa görə həm uşaqların, həm də böyüklərin sevimli əsərinə çevrilmiş, mükafata layiq görülmüşdür. Bu əsər illərlə Azərbaycan uşaq teatrlarının səhnəsini bəzəmişdir.

“Cunquş” pyesinin əsas qayəsi budur: insan lap uşaq yaşlarından xeyirxahlıq ruhunda tərbiyə olunmalıdır.¹¹

“Kənd həkimi” (1985) pyesi iki pərdə və dörd şəkildən ibarət olub nisbətən yeniyetmə uşaqların yaş səviyyələrinə uyğundur. Pyesdə Sübhü küçəsində yaşayan tibb tələbəsi Yeganənin məzun olub, ucqar bir kənddə həkim işləmək arzusunu reallaşdırması canlandırılır. Pyes avtobiografik səciyyə daşıyır. Pyesin əsas qəhrəmanı Yeganə Xanımana xanımın prototipidir.

Pyesdə sənətkar insanları basqalarına faydalı olmağa, düzgün yol seçib öz zəhməti ilə dolanmağa səsəyir.

Beləliklə, Xanımana Əlibəylinin uşaq dramaturgiyasının bəzi məqamlarını təhlil etdik. Ustad sənətkar uşaq dramaturgiyası və teatrını yaradıcılıq və sənətkarlıq baxımından imkanlarını genişləndirmiş, ona struktur, mövzu, ideya cəhətdən zənginlik, yenilik gətirmişdir. Sənətkarın pyeslərində realist və romantik ünsürlər harmoniyada verilmişdir. Bütün bu pyeslərdə X. Əlibəyli uşaqları düşündürməyə və güldürməyə nail olmuşdur. Pyeslərdə sənətkar hadisələrə birbaşa müdaxilə etmir, moloqların sayını da uşaqların yaş və analaq səviyyəsinə uyğun şəkildə verir. Hər bir pyesin əvvəlində

¹⁰ Dovşanın ad günü. İki hissədən ibarət pyes. Variantla. Avtoqraf, makina yazısı, düzəlişlə. (Bakı: 1965-ci il) // S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və Mədəniyyət Arxivi, Fond № 438, siyahı №2, iş № 35, vərəq – 95.

¹¹Cunquş: Xanımana Əlibəylinin eyniadlı nağıl-pyesinin A.Şaiq adına Azərbaycan Dövlət Kukla teatrında göstərilməsi haqqında // Kommunist. – 1980, 9 mart. – s.4.

verilən remarkalar əsərin məzmununa uyğun verilir. Sənətkar hər zaman dram janrının tələblərinə uymağa çalışmış və buna nail olmuşdur.

“**Xanımana Əlibəyli yaradıcılığının poetik-üslubi səciyyəsi**” adlı dördüncü fəsil iki paragrafdan ibarətdir. “**Uşaq dili və poetik ruhunun bədii təqdimat üsulları**” adlı paragrafdə müəllifin dil-üslub və sənətkarlıq sahəsindəki fərdi özəllikləri aydınlaşdırılmışdır.

Xanımana Əlibəyli uşaqlar üçün yaranan əsərlərin öz sənətkarlıq xüsusiyyətləri, fərqli və maraqlı dil-üslub xüsusiyyətləri olduğunu bilir və “Uşaqlar bizim səadətimizdir”, “Uşaq poeziyasından estetik zövq”, “Uşaq vətənpərvərlik duyğuları” və s. məqalə və çıxışlarında bu məsələlərə toxunurdu. Düzdür, Xanımana Əlibəylinin bədii cəhətdən zəif əsərləri də var. Amma məzmun və forma vəhdəti cəhətdən mükəmməl əsərləri üstünlük təşkil edir.

“Uşaqlar bizim səadətimizdir” adlı məqaləsində o yazırdı: *“Həyatda uşaqları sevmək və onlara həsr olunmaq ən böyük səadətdir. O balaca sehirlə insanın həyata marağının gündəngünə artması, onun gözəl insani keyfiyyətlər kəsb etməsi böyüklərin qəlbində sevinc hissi yaradır”*.¹²

X.Əlibəyli uşaqlar üçün yaratdığı əsərlərində sənətkarlıq məsələlərinə xüsusi bir həssaslıqla diqqət yetirmişdir. *Xanımana Əlibəylinin əsərləri yüksək sənətkarlıqla, böyük zövqlə, estetik səviyyədə uşaq dili ilə yazılmışdır*.¹³ Bu səbəbdən də o, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını sənətkarlıq baxımından zənginləşdirən şeir, poema və pyeslər yazmışdır.

Xanımana Əlibəyli şeirlərində forma və məzmun vəhdətinə, rədif və qafiyələrin uşaq dili və tələffüzünə

¹²“Uşaqlar bizim ədalətimizdir”, “Uşaqlar səadətimizdir” radioda çıxışları. Avtoqraf, makina yazısı, düzəlişlə. (Bakı: 1970-ci il, 08 noyabr 2002-ci il) // S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və Mədəniyyət Arxivı, Fond 438, siyahı №2, iş № 77, vərəq – 47.

¹³ Sözüün işığı: Xanımana Əlibəylinin fəaliyyəti haqqında // İncəsənət və mədəniyyət. –2003, 28 fevral. – s.4.

uyğunluğuna, sadə misra quruluşuna, uşaq şeiri üçün sözlərin düzgün seçiminə xüsusi önəm vermişdir.

M. Seyidzadə Xanımana Əlibəylinin “İşləməyən dişləməz” kitabındakı şeirləri təhlil edərkən qafiyə seçimi ilə bağlı bəzi nöqsanlara rast gəldiyini qeyd etmişdir. “*Kitabdakı şeirlərin bir qisminə uşaqlara düzgün məlumat verilməmişdir. Sənətkar qafiyə yaratmaq məqsədi ilə bəzi fikirləri təhrif etmişdir. Məsələn: “Yay” şeirində müəllif yayı bir fəsil yox ay kimi təqdim etmişdir.*

*Yay gəlir ay, yay gəlir,
Gör nə gözəl ay gəlir.*

“*Axşam oldu*”, “*Gülnaz*” şeirlərində də belə cüzi nöqsanlar vardır ”.¹⁴ Xanımana Əlibəyli yaradıcılığını tədqiq edərkən həqiqətən də, bəzi şeirlərdə qafiyə quruluşun pozulduğu, kiçik nöqsanların olduğu aşkar edilmişdir.

Həmçinin, bu paraqrafda X. Əlibəyli yaradıcılığında nitq hissələrinin, dialoq və monoloqların, onomastik vahidlərin üslubi imkanlarından istifadəsindən də bəhs olunmuşdur.

Azərbaycanın bir çox tanınmış bəstəkarları Xanımana Əlibəylinin yaradıcılığına müraciət etmişlər. Bunlardan “Əks-səda” (Söz: Xanımana Əlibəyli, musiqi: Hökümə Nəcəfova), “Armud” (Söz: Xanımana Əlibəyli, musiqi: Şəfiqə Axundova), “Günəş olaram mən də” (Söz: Xanımana Əlibəyli, mus: Hökümə Nəcəfova), “Qonaqlıq” (Söz: Xanımana Əlibəyli, mus: Oqtay Zülfüqarov) və başqalarını göstərmək olar.

Xanımana Əlibəylinin əsərləri sənətkarlıq baxımından yüksək dəyərə malikdir. Heç şübhəsiz, X.Əlibəyli Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını sənətkarlıq baxımından zənginləşdirmiş, ona yeni keyfiyyətlər qatmışdır.

“Bədii təsvir və bədii ifadə vasitələrindən istifadə məharəti” adlı paraqrafda Xanımana Əlibəyli şeirlərinə bəzək verən bədii təsvir vasitələri: peyzaj, epitet, təşbeh, metafora,

¹⁴ Seyidzadə, M. İşləməyən dişləməz: [X.Əlibəylinin eyniadlı kitabı haqqında] / M.Seyidzadə. // Bakı. –1962, 26 fevral. – s.3.

mübaligə, bədi ifadə vasitələrindən təzad, inversiyanın istifadə dərəcəsi araşdırılmışdır.

Beləliklə, Xanımana Əlibəyli yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri çox əhatəli, geniş və müxtəlif çalarlıdır. X.Əlibəyli poeziyası dilinin sadəliyi, lakonikliyi, cazibədarlığı, üslubi imkanlarının geniş olması ilə seçilir. Bədii ifadə və təsvir vasitələrinin bolluğu onun əsərlərinə xüsusi rəng qatır, ovqat verir.

Dördüncü fəslin əsas nəticələrini özündə əks etdirən müddəalar elmi mətbuatda nəşr olunmuş məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində tədqiqat boyu aparılan araşdırmalardan əldə olunan elmi-nəzəri qənaətlər aşağıdakı qaydada ümumiləşdirilmişdir:

X.Əlibəylinin uşaq ədəbiyyatı yolundakı fəaliyyəti təsadüfi deyildir. Bu sahədə xüsusi bacarığı və nəzəri hazırlığı ilə diqqəti cəlb edirdi. Uşaq ədəbiyyatının bir sıra nəzəri sahələrinə dair çıxışlar etmiş, bir neçə məqalələr nəşr etdirmişdir. Həmçinin, rus, eston, Ukrayna, gürcü və b. xalqların uşaq ədəbiyyatı nümunələrindən dilimizə tərcümələr etmişdir.

-Xanımana Əlibəyli yaradıcılığına qida verən bir çox qaynaq vardır. Folklor, xalq yaradıcılığı bu qaynaqlardan ən önəmlisidir.

-Sənətkarın yaradıcılığına nağılların təsiri daha genişdir. Şairə ayrı-ayrı xalq nağıllarının mövzu və süjetini götürüb müxtəlif janrlarda uşaqlar üçün işləmiş, yaxud nağılların müxtəlif epizod, hadisə və qəhrəmanlarından uşaq şeirlərində, poema və pyeslərində istifadə etmişdir.

-Şairə xalq nağıllarından başqa əmək nəğmələri, layla, tapmaca, təmsil, lətifə və s. janrlarından, onların dil-üslub xüsusiyyətlərindən, bir-birindən rəngarəng üslubi imkanlarından istifadə etmişdir.

-Klassik ədəbiyyat, xüsusən də klassik uşaq poeziyası Xanımana Əlibəylinin yaradıcılığına qida verən mühüm qaynaqlardan olmuşdur. Klassiklərimizin yaradıcılıq ənənələrini öz əsərlərində yaşatmışdır.

-Xanımana Əlibəyli ədəbiyyatın hər üç növündə - həm lirik, həm epik, həm də dramatik növdə gözəl sənət nümunələri yaratmışdır. Sənətkarın şeirləri mövzu, məzmun və ideya cəhətdən çox çeşidli və rəngarəngdir.

-X. Əlibəyli yaradıcılığı uşaqlarda vətənə məhəbbət, doğma yurda bağlılıq hissələrini oyadır, onlara vətəninin hər bir qarış torpağını sevməyi, onu qorumağı aşılayır.

-X. Əlibəylinin şeirlərinin mühüm bir qismi örnək səciyyəsi daşıyır. Bu şeirlər kiçikyaşlı uşaqlara və gənclərə əxlaqı-didaktik ideyalar aşılayır və bunları öyüd-nəsihət yolu ilə deyil, bu keyfiyyətləri onların özlərinə göstərərək təlqin etməyə çalışmışdır.

-Uşaq şeirləri janr baxımından rəngarəngdir. O, daha çox heca vəznli şeirlər yazmışdır. Təmsillər və alleqorik səciyyəli şeirlər şairin yaradıcılığında xüsusi yer tutur.

-Poema və pyeslərində də şeirlərindəki mövzu və ideyalar davam etdirilir. Onun uşaqlar üçün yazdığı poemaların hamısı nəzmlə yazılmışdır.

-Dramaturgiyası uşaq ədəbiyyatının, xüsusilə, uşaq dramaturgiyasının yaradıcılıq imkanlarını genişləndirmiş, ona mövzu, struktur, ideya cəhətdən yeniliklər gətirmişdir.

-X. Əlibəylinin yaradıcılığı, xüsusilə də şeirləri yalnız mövzu və ideya, obrazlar aləmi baxımından deyil, sənətkarlıq cəhətdən də səviyyəli təsir bağışlayır. O, uşaqlar üçün yazdığı əsərlərində forma və məzmun vəhdətinə, sənətkarlıq məziyyətlərinə xüsusi önəm vermişdir.

-Janr əlvanlığı, yığcamlığı, düzgün qafiyə və bölgü sistemi, mükəmməl üslubi keyfiyyətləri, ahəngdar, sadə və rəvan dili, uyğun söz seçimi, rəngarəng bədi formalardan istifadə, mükəmməl təbiət təsvirləri, bədii ifadə və təsvir vasitələrinin bolluğu X.Əlibəylinin yaradıcılığına uğur gətirir və uşaq ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələri sırasında onun yerini möhkəmləndirir.

**Tədqiqatın əsas məzmunu və müddələri müəllifin
Azərbaycanda və xarici ölkələrdə dərc edilmiş aşağıdakı
məqalələrində və iştirak etdiyi konfransların materiallarında öz
əksini tapmışdır:**

1. Xanımana Əlibəylinin yaradıcılığında vətənə məhəbbət, insana sevgi hissələrinin təsviri // “Qloballaşma və regional inteqrasiya” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Mingəçevir: – 23-24 dekabr – 2016, – s. 406-408.
2. Folklor Xanımana Əlibəylinin yaradıcılığında əsas qaynaqlardan biri kimi // – Gəncə: Elmi xəbərlər, – 2018. №1, – s. 80-84.
3. Xanımana Əlibəylinin yaradıcılığında Qarabağ mövzusu // “Qlobal tendensiyalar və müasir Azərbaycan” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – 7-8 may Mingəçevir: –2018, – s. 508-510.
4. Xanımana Əlibəylinin uşaq poeziyasında Qarabağ mövzusu // Cəfər Cabbarlının 120 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi-praktik konfransının materialları, – Bakı: – 17 aprel, – 2019, – s. 141-146.
5. Xanımana Əlibəylinin bədii tərcümə fəaliyyəti // Gənc tədqiqatçıların III Beynəlxalq konfransı, – Bakı: – 29–30 aprel, – 2019, – s.1193-1197.
6. Hanımana Elibeyli`nin ahlaki-didaktik konulu şiirlerinde ideamazmun özellikleri // – İstanbul: Türkey dergisi, – 2019. № 27, – s.1-5.
7. Hanımana Alibeylinin şiirlərinə bestələnmiş şarkılar // VI. Uluslararası Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu, – Bakı:– 18- 19 oktyabr, – 2019, – s.27-34.
8. Xanımana Əlibeyli görkəmli şair və vətəndaş kimi // II. Uluslararası Dergi Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu, – Tiflis: –25–26 iyun, – 2019, – s.163-170.
9. Xanımana Əlibəylinin uşaq şeirlərinin janr xüsusiyyətləri // – Naxçıvan: Axtarışlar, – 2019. Cild 12, – s. 29-37.
10. Xanımana Əlibəylinin uşaq ədəbiyyatı tərcümələri // – Bakı: Qızlar Universiteti. Elmi əsərlər, – 2020. Cild 11 №1 (41), – s.76-81.

11. Художественные и стилистические особенности творчества Ханыманы Алибейли // – Казаккстан: Вестник Казахского Национального Университета им. Аль-Фараби: Серия филологическая, – 2020. №4 (180) – с.128-134.
12. Ханымана Əlibəylinin yaradıcılığında məcazlardan istifadə // – Naхçıvan: Axtarışlar, – 2020. Cild 13 (36), – s. 22-28.
13. Ханымана Əlibəylinin poemalarında uşaqların ideya - estetik tərbiyəsi // – Bakı: BSU. Elmi əsərlər: Dil ədəbiyyat seriyası, – 2021. №1, – s.74-78.
14. Ханымана Əlibəylinin uşaq pyesləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2021. №1 (115), – s 231-233.

Dissertasiyanın müdafiəsi "10" iyun 2022-ci il tarixində saat 13⁰⁰-da AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.31 - Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı şəh. İstiqlaliyyət küçəsi 53, AZ 1001. AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiyan və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "10" may 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:18.05.2022

Kağızın formatı: A5

Həcmi: 38959

Tiraj: 100 nüsxə